

ღავით მერკვილაჲ

**გელაგნის მონასტრის ღაარსების ისტორიიდან
და მისი სახელწოდების შესახებ**

*“იოანე დიდი... გელაგნის კიბელ,
გენად გეცისად იღვამს“*

1. გელაგნის მონასტრის ღაარსების ისტორიიდან.

535 წლისათვის *“წინამძღრობითა სულისა წმიდისაჲთა“* ქართველთ სამკვიდროში მონაზონთა მცირე გუნდთან ერთად შემოაბიჯა ამ დროისათვის თავის ქვეყანაში უკვე სახელგანთქმულმა ასკეტმა, *“ასურით აღმომგზნმა“* მამა იოანემ [8:78]. ასურეთიდან ქართლში გამოემგზავრების გამო იგი შედარებულია ბიბლიურ მამათმთავარ აბრაამთან, რომელმაც უფლის მოწოდებით დატოვა ძველი საცხოვრისი და აღთქმული ქვეყნისკენ გაემართა (შესაქმე XII). ასე, დიდი მოძღვარი, *“ესრეთ დამგვებელი ქუშყანისა და მამულისა თჳსისა, ვითარ სხუა ვინმე აბრაჰამ“*, თავის მოწაფეებთან ერთად პირდაპირ მცხეთას მობრძნდა, როგორც *„უპირატესისა მიმართ სხუათა ქალაქთასა“* [14:198]. შიო მღვიმელის ვრცელი *“ცხოვრების“* თანახმად, შორი გმიდან მომავალ ბერებს თავად ქართლის კათალიკოსი, ევლავიოზი შეგებებია თავის ამაღასთან ერთად [13:225]. ეკლესიის საჭეთმპყრობელისგან *“უბრალ“* ბერებისადმი ესოდენი საპატიო დახვედრის ხაზგასმით *“ცხოვრების“* განმვრცობი უკვე გარკვევით წარმოგვიჩენს ამ მოვლენის განსაკუთრებულობას.

მცხეთას შემოსული წმ. იოანე დაუყოვნებლივ ქართველთა უპირველესი სიწმიდის, სვეტიცხოვლის მოსალოცად მიისწრაფვის. გულმხურვალედ ლოცულობდნენ ბერები *“საოცარი“* სვეტის წინაშე. წმინდა მამებს წინასწარ განსაზღვრული ადგილისათვის უკვე მიეღწიათ. ახლა საბოლოო ნავსაყუდელის შერჩევის ჯერი დამდგარიყო. მთელი არსებით უფლის ნებას მინდობილი იოანეც, როგორც სხვათა წინამძღოლი და მოძღვარი, მუხლმოდრეკილი, ხელაღპყრობითა და ცრემლთა თხევით ევედრებოდა უფალს, თავისი ხანგრძლივი და მომქანცველი მგზავრობის დამასრულებელი წერტილი ეჩვენებინა: *“რათამცა აუწყა ადგილი იგი, სადა სრბაჲ თჳსი აღასრულა“* [17:200].

შიოს ვრცელი *“ცხოვრების“* მიხედვით, დასამკვიდრებელი საგანის ძიებაში წმ. მამებს მოუვლიათ ყველა ის ადგილი, სადაც ქართველთა განმანათლებელი *“ნეგარი ნინო იყოფებოდა“* [13:226].

სავარაუდოდ, ასურელ მამათა ეს მოგზაურობა მერმინდელი ჩანამატია მეტაფორასი მიერ. რადგან იოანეს ცხოვრების სამი რედაქციიდან ამის თაობაზე არც ერთმა არაფერი იცის. სამივე მათგანი იოანეს საბოლოო ნავთსაყუდელის შერჩევის გადაწყვეტილებას სწორედ მცხეთაში პირველწვევისას, *“ცხოველი სევეს”* მოლოცვის შემდეგ მიგვითითებს. როცა *“ღმერთმა უჩუენა მას მთაჲ ერთი მახლობელად მცხეთასა და ცხოველსა ჯუარსა ჩრდილოეთ კერძო, რაჲთა აღვიდეს წუერსა ზელა მის მთისასა”* [16:201].

მაშასადამე, ასურელ მამებს თავიანთი მომავალი სამკვიდრო მთისათვის პირდაპირ სვეტიცხოვიდან შეუვლიათ თვალი, *“პაგიოსანი ჯერის”* მიღმა. ეს ზეღაზნის მთაა. სწორედ ამ მთის ფონზე მოჩანს მცხეთიდან ჯერის ტაძარი, რომელიც მის სამხრეთ განატოგ ამაღლებულ ბორცვზე (*“ამაჲ მთის განკიდულს ვორასა ზელა, მცხეთის პირისპირ, აღმოსავლით, არაგვს კიდესა, მაღალ კლდესა ზელა”* [4:536]) არის წამომართული. მაგრამ ასურელ მოღვაწეთა მობრძანებისას ტაძრის ადგილას მაშინ ჯერ მხოლოდ *“პაგიოსანი”* და *“ცხოველი”* ჯვარი იდგა, ქართლის მოქცევის დროიდან აღმართული. უცხო ქვეყნიდან მობრძანებული საეკლესიო მამები, ბუნებრივია, არც ამ სიწმიდის მოლოცვის შესაძლებლობას გაუშვებდნენ ხელიდან. მინიშნული ადგილისაკენ მიმავალმა მამა იოანემაც *“წიად-ვლო არაგვ და აღვიდა თაყუანის ცემად ჯუარისა პაგიოსნისა”* [16:201] და მხოლოდ ამის შემდეგ დააღვა მოწაფეებითურთ ზეღაზნის მაღალი მწვერვალისაკენ მიმავალ ძნელადსავალ გზას.

მთის თავს ასულმა იოანემ როცა იქაურობა გულდასმით მიმოიხილა, კმაყოფილმა შეთვალეირებული ადგილით, თავისი გადაწყვეტილება ასე გამოუცხადა მოწაფეებს: *“აჲა დავემკედრო, რამეთუ მთნავს ესე”* [16:201]. წმ. მამის ეს არჩევანი სხვა გარემოებებთან ერთად ზეღაზნის მთის განსაკუთრებულ სტრატეგიულ მდებარეობასაც უნდა განეპირობებინა. იგი თითქმის მცხეთასაა მიბჯენილი. ქედის უკიდურეს დასავლეთ კიდეს მცხეთისაგან მხოლოდ არაგვის წყალი მიჯნავს. ამიგომაც აღნიშნავს ვახუშტი: მცხეთას საზღვრად *“აღმოსავალით აქუს მთა ჯუარ-მეღაძნისა”*-ო [4:349]. მთის 1300 მეტრზე მეტი სიმაღლის ეს მხარე ამავე დროს ყველაზე მაღალი ადგილია ახლო-მახლოში და მთელს მიდამოს თავზე გადმოჰყურებს. აქედან თვალწარმტაცი ხედი იშლება ყველა მიმართულებით. ხელისგულივით მოჩანს საკმაოდ დიდი სივრცე: მტკვრისა და არაგვის ხეობები. მუხრანის ველი, ერთბაშად შეიძლება დახედო მცხეთასაც და თბილისსაც. აღმოსავლეთით, ქიზიყისაკენ გადაჭიმული ეს ქედი კი *“წარვალს*

უჯარმაძე... და დამბაბლდების ხორაუგს“ [4:536]. გელაზნის მთას გარკვეულწილად (მტკვარგაღმა მდებარე არმაზის მთის მსგავსად) ცენტალური ადგილი ეჭირა ქართლის სამეფოში და თან ერთგვარ მიჯნასაც წარმოადგენდა. აქედან აღმოსავლეთით კახეთ-კუხეთის მიწა-წყალი იწყებოდა, ხოლო დასავლეთით საკუთრივ ქართლის არეალი. გელაზენი ცოცხა ხანში სამონაზვნო მოძრაობის ცენტრდაც მოველინება ქართლის სამეფოს, როგორც პირდაპირი, ასევე გადატანითი მნიშვნელობით, როცა აქედან დაძრული იოანეს მოწაფე ასურელი მამები სხვადასხვა სამონასტრო ცენტრებს აარსებენ მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით. საგულისხმოა, რომ იოანეს გაგზავნილი 6 მამა გელაზნიდან დასავლეთით მიემართება და შიდა ქართლში განაწილდება, დანარჩენი 6 კი აღმოსავლეთის მიმართულებით აიღებს გეზს და კახეთის მხარეს მოიცავს. ამგვარად, იქცა გელაზნის მონასტერი ქართული სამონასტრო აღმშენებლობის დედა-გულად.

“*მეუღროების მოყვარე*“ ასკეტი მოღვაწის მოწონება შერჩეულ ადგილს მნიშვნელოვანწილად თავის უკაცრიელობითაც უნდა დაემსახურებინა [9:11], “*რამეთუ იყო ადგილი იგი ყოლაძეე მადნარ*“ [16:201] და ამიტომაც “*მარჯულ იყო მარტოებით დაყუდებისათჳს*“ [14:198]. ახალმოზრძანებულ სასულიერო მოღვაწეთა მთაზე ასვლა-დამკვიდრებას ღრმა საკრალური მნიშვნელობაც ჰქონდა. სახისმეტყველებითი გააზრებით, მთა არა უბრალოდ გეოგრაფიული სიმაღლეა, იგი ამავე ღროს სიმბოლურად წარმოიდგინება ასევე, როგორც სულიერი სიმაღლე. მთაზე სალოცავად ასვლა კი უფალთან მეტად მიახლების გამოხატულებაცაა, მით უმეტეს, შეუწყვეტელი სულიერი მოღვაწეობის მიზნით. შეუძლებელია, აქ არ გაგვახსენდეს მოსესთვის ღვთისაგან ათი მცნების მიცემა სინას მთაზე, მაცხოვრის ფერისცვალება თაბორის მთაზე და ა. შ. ყველა ასეთ შემთხვევას, როგორც წესი, გულმხურვალე ლოცვა ახლავს თან. ამიტომ შემთხვევითი არაა, ანტონ კათალიკოსის იოანე გელაზნელის შესხმაში გელაზნის მთის სინას მთასთან ანალოგია: “*გელა-გენისა მთისა სინა მყოფელსა*“ [2:221]. ხოლო ნიკოლოზ თბილელის სიტყვებში – “*გელა-გენს კიბედ, გენად გეცისად იდგამს*“ [14:193], – გელაზენი ერთდროულად შეიძლება ვიგულისხმოთ, როგორც მთად – სულიერი სიმაღლის სიმბოლოდ, ასევე მის მოსახელე მონასტრადაც – სულიერი განწმენდისა და ამაღლების ადგილად.

გარდა ამისა, გელაზნის მთიდან, მცხეთის მიდამოების უმაღლესი მთიდან ელვასავით უნდა გარდამოფინებოდა წმიდა მოღვაწეთა ძალისხმევით მოხვეჭილი ღვთაებრივი მაღლი მთელ ერს: “*რამათა*

მაღლით მოჰყენდეს ყოველთა გარემოსთა მისთა გელა ბრწინუალესაჲ ელვასა ლოცუათა თვისთა“ [14:199]. მხოლოდ ასე უნდა აღსრულებულიყო მათზე ზეცით დაკისრებული დიდი მისია.

საგულისხმოა წმ. იოანესა და მისი გუნდის ზეღაზნის მთაზე დაფუძნების ცხოვრების ძველი აღმწერლისმიერი ახსნა: *“ხოლო ესე ამისთვის ყო ღმერთმან, რაჲთა, პირველად, სამკაულ ექმნეს ეკლესიათა და გარემო ქართველთა ერთა, და, მეორედ, ამისთვის დაყუდა ადგილსა მას, რაჲთეუ გოდოლი აღეშენა წარმართთა და ეშმაკნი ფრიად დამკვდრებულ იყუნეს და ჰმსახურებდეს კუამლითა ნაზორევითაჲთა. და რაჲთა აწცა ლოცვითა წმიდისა მის ბერისაჲთა განიწმიდოს ადგილი იგი“* [16:202].

“წმ. იოანეს ცხოვრებაში“ დაცულმა ამ ცნობამ მკვლევართა შორის წარმოშვა აზრი, რომ იოანეს ზეღაზნზე ასვლის კამს იქ ჯერ კიდევ აღესრულებოდა წარმართული რიტუალები და რომ სწორედ ამ გარემოებასთანაა დაკავშირებული იოანეს გადაწყვეტილება ზეღაზნზე დამკვიდრებისა, რასაც ამ ადგილას კერპმსახურების საბოლოო განადგურება უნდა მოჰყოლოდა [254:1; 23:71; 7:270; 1:XIV].

ზეღაზნის მთა წარმართულ ხანაში მართლაც წარმოადგენდა ქართლის ერთ-ერთ უმთავრეს საკერპოს (ამის თაობაზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ), მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია ქვეყნის გაქრისტიანებიდან ორასი წლის შემდგომაც ამ ადგილს ისევ შეენარჩუნებინა ძველი საკულტო-რელიგიური დანიშნულება. მით უფრო, სამეფოს მამინდელი პოლიტიკური და სულიერი ცენტრის უშუალო სიახლოვეს, სულ რამდენიმე კილომეტრში.

მაშ, რაიმე ხომ არ ეშლებათ ჰაგიოგრაფებს, ან რაიმეს ხომ არ აზვიადებენ წმინდა მამის დამსახურებათა მეტად წარმოჩენის მიზნით? საკითხში გასარკვევად განვიხილოთ წმ. იოანეს ცხოვრების აღმწერთა შესაბამისი უწყებანი. *“ცხოვრების“* მოკლე რედაქცია: *აღნიშნულ მთაზე “გოდოლი აღეშენა წარმართთა და ეშმაკნი ფრიად დამკვდრებულ იყუნეს და ჰმსახურებდეს კუამლითა ნაზორევითაჲთა“* [16:201]. ძველი ვრცელი რედაქცია: *“გოდოლი იყო პირველთა მათ წარჩინებულთაჲ,¹ სადა-იგი კერპთმსახურებაჲ აღმაღლებულ იყო. და ეშმაკნი მათ მიერ იმსახურებოდეს ნაზორევითა მათ კუამლითა“* [17:202]. *“ტუშლ ოდესმე წარმართთა მიერ გოდოლი აღმართებულ იყო მთასა მას გელა; და ბოძონი მდგომარე იყო, რომელსა გელა საბაგელნი მსხუმრალნი უსაბგლესთა ეშმაკთანი აღესრულებოდეს,*

¹ გექსტის შინაარსისა და *“ცხოვრების“* სხვა რედაქციების შესაბამისი ადგილებიდან გამოძინარე, აქაც უნდა ყოფილიყო სიტყვა *“წარმართთა“*, მაგრამ, ჩანს, რედაქტორმა ეს სიტყვა სწორად ვერ ამოიკითხა.

უსახურითა და მათ მიერ ბოროტად შეცთომილთა კაცთაგან“, – გვიანდელი მეტაფრასული რედაქცია [14:199].

ამ მონაცემებიდან ეჭვგარეშეა მხოლოდ ის, რომ გელაზნის მთაზე თავის დროზე, წინაქრისტიანულ ეპოქაში, ნამდვილად აღუმართაუთ ნაგებობა წარმართული კულტმსახურებისათვის – „გოლოლი“ (მეტაფრასული რედაქცია დამატებით ახსენებს აქ “ბომონსაც“). თხრობა ჩვეულებრივ, ნამყო დროით მიმდინარეობს და პირდაპირ არ გამოხატავს, აღნიშვნა წარმართული მსხვერპლშეწირვის შესახებ მხოლოდ წარმართულ ხანას ეხება, თუ ასურელ მამათა მოსვლის დროსაც ჰქონდა ადგილი. ყოველ შემთხვევაში, VI საუკუნეშიც წარმართული საკურთხეველის მოქმედების შესახებ დასკვნის უცილობელ საფუძველს ნამდვილად არ იძლევა.

საკითხში ბოლომდე გასარკვევად უნდა გავითვალისწინოთ პაგიოგრაფიული ძეგლების სხვა მონაცემებიც. წმ. იოანეს გელაზნის მთაზე პირველად ასვლასთან დაკავშირებით პაგიოგრაფი გვაუწყებს, რომ “*იყო ადგილი იგი ყოლადეე მადნარ*“. სხვა რედაქციით კი, მთის თავს ასული მოღვაწე დარწმუნებულია, რომ იქაურობა “*მარჯულ იყო მარტოებით დაყუდებისათვის*“. ყველა რედაქცია ამის შემდეგ განსხვავებული სიტყვებით, მაგრამ ერთი დედაარსით გადმოგვცემს მამა იოანეს მიმართვას მოწაფეებისადმი, სადაც გამოხატულია მის მიერ ადგილის მოწონება და გადაწყვეტილება იქ საბოლოო დამკვიდრებისა. მაგრამ არც ერთი ძეგლი არაფერს გვეუბნება ასურელ მოღვაწეებს იქ რაიმე წარმართული სალოცავი ენახოთ, ან, მით უმეტეს, კერპმსახურნი შეხვედროდეს (ასეთ შემთხვევაში მათთან კონფლიქტი გარდაუვალი იქნებოდა). მთაზე ასულ იოანეს საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებამდე ხომ იქაურობა გულდასმით მოუხილავს. რაიმე მსგავსის წაწყდომის შემთხვევაში ეს ფაქტი აუცილებლად ჰპოვებდა ასახვას წმინდანის ცხოვრებაში. მეტიც, აღნიშვნა იმისა, რომ გელაზნის მთა ყოფილა “*მადნარი*“ და “*მარჯულ მარტოებით დაყუდებისათვის*“, გვაფიქრებინებს, რომ მთაზე იმ დროს კაციშვილის ჭაჭანება აღარ იყო. ეს პირდაპირაა გამოხატული შიომღვიმელის მეტაფრასულ “*ცხოვრებაში*“: ასურელ მამებს შემდგომი მოღვაწეობისათვის გელაზნზე ასვლა რომ მოუნდომებიათ, კათალიკოსისათვის უთხოვიათ კურთხევა: “*ითხოვეს ადგილი იგი, მთა ყოვლად მადნარი და შეუვალი კაცთა მიერ, რათა დაემკდრეს მუნ*“. მთის ასეთივე დახასიათება ჩანს კათალიკოსის პასუხშიც: “*ყოვლად უნუგეშინისცემო და მადნარ არს და შეუვალ კაცთაგან მთაჲ იგი*“ [13:226].

წმ. იოანეს მოსვლის დროს ზელაზენზე ხალხის მიმოსვლა დიდი ხნის შეწყვეტილი რომაა, შიო მღვიმელის ვრცელი „ცხოვრება“ სხვაგან კიდევ უფრო მკაფიოდ მიგვანიშნებს: *“ნეგარნი ივი მაძანი აღვიდეს მთასა მას ზელა ფრიალისა ლუაწლთა სისშოსავან სერგეთასა”*. ე. ი. წმ. მამები მთაზე გაჭირვებით ასულან მისი ფერღობებზე ხშირი მცენარეული საფარის განფენის გამო. ნუთუ ადგილობრივთაგან მათ მეგზურობა არავინ გაუწია, ან მთის თავზე ასასვლელი გზა არავინ მიასწავლა, მაშინ როცა დიდი პატივით იქნენ მიღებული თავად კათალიკოსის მიერ? მაგრამ ქართველებს უგულისყურობაში ვერ დავადანაშაულებთ. ვინაიდან მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ხალხში ხმა გავარდა აქ წმ. მამების მკვიდრობისა, *“შექმნეს მთასა მას შინა გზა ფრიადმან სიმრავლემან და ვიდოდეს ყოვლით კერძო სიმრავლე ერისა”* [13:227].

მაშასადამე, ამ ძეგლის თანახმად, როცა ასურელი მოღვაწენი მამა იოანეს წინამძღოლობით ზელაზნის ფერღობს მიუყვებოდნენ, მთაზე ასასვლელი ბილიკიც კი არ არსებულა – გზა მისი მრავალი წლის მანძილზე უსარგებლობის გამო ტყე-ბუჩქნარს შეუჭამია და მხოლოდ იოანე ზელაზნელთან სწეულთა განსაკურნებლად საფალ-სატარებლად გაუკვალაეს ხალხს ახლად გზა. ცხადია, ასეთ ვითარებაში VI ს-ში ზელაზენზე წარმართული მსხვერპლშეწირვის შესრულებაზე ლაპარაკიც ზედმეტია.

პაგიოგრაფიულ თხზულებებში ზელაზნის მთაზე ხოლოდ ეშმაკთა ყოფნის შესახებაა საუბარი. ისინიც *“უშინავანესთა წარმართასა”* იღვევებიან იოანე ზელაზნელთან სულიერ ბრძოლაში დამარცხებულნი. წმ. იოანეს ბიოგრაფიის ეს ეპიზოდი ერთგან შედარებულია წმ. საბა-განწმედილის მიერ (მოღვაწეობდა IV ს-ში პალესტინის უდაბნოში) კასტელის ბორცვიდან ეშმაკთა განდევნასთან: იოანე აღის ზელაზენზე, *“რაათამცა მათვე აღვილთა აღმალდა ღმრთის-მსახურებაჲ, განწმიდა გესლოვანებაჲ ივი უკეთურთა მათ ეშმაკთაჲ, ვითარცა ჰყო ოდესმე საბა აღვილსა კასტელისასა”* [17:202]. ასევე-წმინდანებზე ბოროტ სულთა შემოტევა და ამ უკანასკნელთა წმ. მამათაგან დამარცხება-განდევნა დამახასიათებელი ნიშანია ზოგადად ასკეტიკური ქანრის პაგიოგრაფიისათვის. თვით წმ. საბასაც კასტელის მთაზე ასვლამდე ჰქონია ეშმაკებთან ბრძოლის გამოცდილება. მაგრამ ამ კონკრეტულ შემთხვევასთან შედარება მაინც ერთობ ნიშანდობლივად გამოიყურება.

კასტელის მთას ბოროტ სულთა სამყოფელის სახელი ჰქონია გავარდნილი, რის გამოც იქაურობას ყველა ერიდებოდა, იმდენად, რომ მათი შიშით ადგილობრივი მწყემსებიც კი გაუბრუნდნენ მასთან

მიახლოებას. წმ. შიოს მეტაფრასული “ცხოვრებით“, ასეთივე წარმოდგენა არის გელაზნის მთის შესახებაც. ქართლის კათალიკოსი ამბობს: “აწ ვითარ მესმის, სულთა მათ ბოროტთა აღსაგეს არს მთაჲ იგი“ [13:226]. ასეთი რეპუტაციის გამო იყო კასტელის ბორცვი “სამინელ და უგზო სიმრავლისაგან დამკვდრებულთა ეშმაკთაჲსა მას გელა“ [18:71]. ე. ი. მასზე ასავალი ბილიკიც არ არსებობდა, ისევე როგორც გელაზნის მთაზე, ასურელ მამათა პირველად ასვლის დროს. წმ. საბას უკვე ჰყავდა გარშემოკრებილი მონაზონთა დიდი სამძო ე.წ. საბას-ხევში, როცა გოვებს თავის ლავრას და კასტელის ბორცვზე ასვლას გადაწყვეტს. წმ. იოანე ასევე გოვებს ასურეთში თავის სახელგანთქმულ სავანეს, მოდის ქართლში და აღის გელაზნეზე. წმ. საბას გადაწყვეტილება სხენებული ადგილის უკეთური ძალებისაგან განწმენდითაა განპირობებული. ერთი ვერსიით, წმ. იოანეც მცხეთაშივე შეიგყობს გელაზნის მთაზე ეშმაკთა მყოფობის შესახებ და აცხადებს: “ამისთვის მთნდა მე ადგილი იგი საყოფელად ჩემდა“ [13:226]. ორივე მოღვაწეს ეშმაკნი მეღვარ წინააღმდეგობას უწევენ, მაგრამ საბოლოოდ ორივე შემთხვევაში ყველაფერი იქაურობის განწმენდითა და ბოროტ სულთა საბუღარის აღგილას ღეთისმსახურ წმ. მამათა საფანის ღაარსებით სრულდება.

მძიმე სულიერი ბრძოლების შემდეგ ეშმაკთაგან განწმენილ კასტელის მთაზე წმ. საბას მიჰყავს ბერები იქ მომავალი მონასტრისათვის სენაკების ასამენებლად. ამ დროს წაწყლომიან მიწით დაფარულ ძველ ნეგებობას, რომელიც ყოფილა “სახლი დიდი კამარედად ღრეკილი“. წმ. საბამ ბრძანა დანგრევა შენობისა და მისი ქვით “აღაშენა ეკლესიაჲ“ [18:72]. მამასადაამე, ეს ადგილი ერთ დროს არც ისეთი “უგზო“ და “კაცთაგან უვალი“ არ იქნებოდა, ისევე როგორც გელაზნეზე, როდესაც იქ კერპი იდგა და მსხვერპლს სწირავდნენ (წარმართულ ხანაში აქ ცხიხეც აუშენებიათ). საფიქრებელია, მონასტრის შენებისას კასტელზე აღმოჩენილი შენობის ნანგრევი აქ მდგომი წარმართული ტაძრის ნაშთი ყოფილიყო, სადაც წარმართული მსხვერპლშეწირვა აღესრულებოდა. გელაზნის მთაზეც თავის დროზე აგებული საკერპოც მხოლოდ ნაშთის სახით უნდა შემორჩენილიყო აქ წმ. იოანეს დამკვიდრების ხანაში. ამის მანიშნებელი უნდა იყოს წმ. იოანეს მოღვაწეობის ამ ეპიზოდის დაკავშირება წმ. საბას კასტელზე ასვლასთან. ჩანს, ამასვე ადასტურებს მეტაფრასის მიერ “ცხოვრებაში“ ჩართული სიტყვები: “უწინარეს კერპიცა იგი ბილწისა მადენისა მდგომარე ყოფილ არს იქია, რომელი შემუსრა წმიდამან ნინო“ [13:226].

წმ. ნინოს მიერ ზაღენის კერპის შემუსვრაც საკმაოდ დამაჯერებლად მოჩანს. ქართლში კერპების დამხობა ხომ ტრადიციულად “ქართველთა განმანათლებლის და მოციქულთა სწორის“ მოღვაწეობასა და ქადაგებას უკავშირდება. მართალია, მატიანეებში არაფერია ნათქვამი ამ დროს ზაღენის კერპის დამხობის შესახებ, მაგრამ დაწვრილებითაა მოთხრობილი არმაზისა და მასთან ერთად მღვთმარე გაცისა და გას განადგურების ამბავი. ცხადია, ამას მალევე უნდა მოჰყოლოდა ზაღენის კერპის დამხობაც. ჯერ კიდევ ახალდანიერგილ ქრისტიანულ სარწმუნოებას ერის ცნობიერებაში დამკვიდრებისათვის აუცილებლად ესაჭიროებოდა არსებული წარმართული სიმბოლოების და, პირველ რიგში, კერპების განადგურება. ეს პროცესი ქვეყნის ცენტრალური რაიონებიდან დაიწყო და პერიფერიებისაკენ გაგრძელდა. ზაღენიც ქართველთა ერთ-ერთ მთავარ კერპს წარმოადგენდა და თან უშუალოდ დედაქალაქის სიახლოვეს იდგა. ამიტომ ზაღენის კერპი წმ. ნინოს მოღვაწეობის ხანაშივე (IV ს-ის I ნახ.) უნდა მოსკობილიყო. ოდესღაც წმინდა ადგილი კი, ახალი მსოფლგაგებით უწმიდურად გამოცხადდა. ძველი, წარმართული ჩვეულების აღმოფხვრის მიზნით საკერპო მთაზე ასვლას ტაბუ უნდა დაედებოდა. ორასი წლის შემდეგ კი, როცა ჩვეულება უკვე მივიწყებული იყო, ზედაზენს დაწყველილი მთის და ბორცვი ძალების სამკვიდროს სახელი ჰქონდა გავარდნილი² და აღარ არსებობდა საფრთხე კერპმსახურების განახლებისა, წმ. იოანეს ზედაზენზე ასვლით იხსნება ტაბუ. წმ. მამა თავის მოქმედებით თავად აუქმებს ორსაუკუნოვან აკრძალვას. შედეგად კვლავ განახლდა გაუკაცრიელებულ მთაზე ხალხის მიმოსვლაც. ამიტომ ერთ დროს ინტენსიურად გამოყენებული და შემდეგ ხშირი მცენარეულობით დაფარული საფალი გზის გაჭრაც თავიდან გამხდარა საჭირო.

ჰაგიოგრაფთა მიერ ზედაზენის მთის ეშმაკთა საუფლოდ წარმოდგენაც სრულიად ლოგიკურად გამოიყურება. ქრისტიანობისთვის კერპთმსახურება ეშმაკთმსახურებაა, “*რამეთუ ყოველნი ღმერთნი წარმართთანი ეშმაკ არიან*“ [ფსალ. 95:5] და “*ვითარმედ რომელსა იგი უკებენ წარმართნი, ეშმაკთა უკებენ და არა ღმერთისა*“ [1კორ.10:20]. ამიტომაც წარმართული კერპმსახურების აღსრულებას უკეთური ძალების მიერ ზედაზენის საკუთარ საუფლოდ ქცევა

² კერპების გარდა, თვით წარმართული სარიტუალო ადგილის დაწყველაზე უნდა მიუთითებდეს მთების (არმაზისა და ზაღენის) მიმართ თქმული, რომ აქ მიმდინარე სასტიკი მსხვერპლშეწირვების გამო, “ღირსცა არიან მთანი იგი ასპოლვად ცეცხლითა, რისხვითა ღმრთისამიერითა“ [11:158].

მოჰყოლია, რამეთუ *“ემშაკნი მათ მიერ იმსახურებოდეს ნამორევთა მათ კუამლითა”* [17:202].

“იოანეს ცხოვრების“ თანახმად, გელაზნის მთის ბოროტ სულთაგან განწმენდას რამდენიმე წელი დასჭირვებია. გელაზნელ მოძღვარს უკვე მოწაფეებიც კი დაგზავნილი ჰყავდა სხვადასხვა მხარეს, როცა ემშაკთ საბოლოო იერიში მიაქვთ განდევნილ ბერზე, რათა შიშით აიძულონ შერჩეული ადგილის დატოვება. *“ჩუენი არს ადგილი ესე და ვერ ძალ-გიც ყოფაჲ ჩუენ თანა”* [16:209], – მრავალი მუქარასთან ერთად წმიდანისადმი მიმართულ ამ სიტყვებში გადმოცემულია ბოროტი ძალების სურვილი, ხელი ააღებინონ განდევნილ ბერს გელაზნის წმინდა-ჰყოფის განზრახვაზე. მამა იოანეს ბოროტ ძალებთან ამ ბრძოლის გამოძახილს ვხვდებით წმ. შიოს მეტაფურასულ *“ცხოვრებაში“*: იერიშზე გადმოსულ სხვადასხვა სასტიკ ცხოველთა იერმილებით, სარკინის ხევეში შიოს შეძრწუნების ამო მცდელობის შემდეგ, ასკეტი ბერის შეუდრეკელობით იმედგაცრუებული ემშაკები იქაურობას შემდეგი მუქარით ტოვებენ: *“ამპარგავენო ბერო, აჰა ესერა ხვალე მთაფარი ჩუშნი მოიწვევის აქა, რამეთუ აწ ბრძოლად და მოკვლად არს მოძღურისა შენისა იოანესსა და ხვალე მოაკუდინოს იგიცა და მოიწიოს აქა და მოგაკუდინოს შენცა ბოროტად”* [13:229]. *“ქრისტეს ჯვრით თავადბეჭდილი”* წმ. იოანე არ უშინდება ემშაკთ მოძალეებას. მისი სიმტკიცე საღ კლდესაც შემურდება. იცის წმ. მამამ: ეს განსაცდელია, მისი უფლისადმი სასოებისა და სარწმუნოების გამოცდაა მხოლოდ. ბოროტი უძღურია ღვთის ნებას მინდობილ და ღმერთშემოსილ ღვთისმსახურის წინაშე. და აღსრულდა ნება ღვთისა: იოანესგან ძლეული უკეთური ძალა *“ვითარცა ნისლი ქშირი და ბნელი, გამოქდა მთისა მისგან და უჩინო იქმნა”* [17:211]. აღსანიშნავია, რომ საბა-განწმენდილისაგან დევნილი უკეთურნი ძალნი კასტელის ბორცვს ტოვებენ *“ვითარცა სიმრავლშ ყორანთაჲ”* [18:71].

ასე დასრულდა გელაზნის მთის გაწმენდა, რასაც თან ახლდა მძიმე სულიერი ბრძოლები და უზარმაზარი სულიერი ენერჯის გაღება მოითხოვა. მთელმა სიმძიმემ კი ძირითადად ერთ შეუპოვარ განდევნილის მურგზე გადაიარა. მაგრამ იოანე წმ. საბასგან განსხვავებით არ ცდილობს ამის შემდეგ აქ მონასტრის აღშენებას მიჰყოს ხელი. მაშინ, როდესაც მისი მოწაფეები უკვე თავისივე აშენებული მონასტრების ხელმძღვანელებად გვევლინებიან, იოანემ *“შენებაჲ ადგილისაჲ მის არა ინება, არამედ მარტოდ მყოფობაჲ აღირჩია”*. იგი ასკეტიზმის განსაკუთრებული ერთგულებით გამოირჩეოდა და სიცოცხლის ბოლომდე ცხოვრობდა *“ვითარცა წესი არს მარტოდ მყოფობისაჲ”* [17:213]. გელაზნეზე თავიდანვე

ღვთისმსახურებისათვის ერთი ბუნებრივი “*მცირე ქუაბი*” “*შექმნა წმიდად ეკლესიად*”, საცხოვრებლად კი ასურელ მამებს “*მცირედი რამე გალავარები*” (მსუბუქი აგებულების საზაფხულო სადგომი) აუგიათ. მძიმე იყო მათი ცხოვრების პირობები. როგორც ჩვეულებრივ მეუღაბნონი, “*იღუწიდეს ძლიერად, რამეთუ განიკაფებოდეს ყინელისაგან სასტიკისა ქაშხა მამთრისასა და იყო მათდა საზრდელად მღელთაგან ქუეყანისათა*” [13:227].

მიუხედავად იმისა, რომ ზელაზნის მთაზე “*ერთისა მსახურისა თანა*” (ელია დააკონთან) მარტოღო დარჩენილი წმ. იოანე თავისი ცხოვრების წესიდან გამომდინარე, მისი დამოწაფებისა და მასთან ცხოვრების მსურველების სავანეში მიღების სასტიკი წინააღმდეგი იყო, საფიქრებელია, სწორედ მათთვის წმ. მამის დავალებით მისი ერთ-ერთი მოწაფე თათა (თაღოსი) იქვე, ზელაზნის მთის ძირას აარსებს მონასტერს. მონასტრის ძმობაც ზელაზნელი მოძღვრის სულიერი ზელაზნეველობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო [10:130-131]. მამა იოანემ აღსასრულის წინ ითხოვა, “*რათა ჯორენი მისნი დასხნენ მასვე ადგილსა მწირობისა მისისასა*” [19:227], იქ, “*სადა-იგი მოეპოა დაყუდებით მადლი*“. ამ ანდერძის მიღმა შეიძლება შორსგამიზნული განზრახვა დავიგულოთ: მის მძიმე საგრობით, ყოველდღიური ლოცვით, მარხვითა და მღვიძარებით მოპოვებულ მადლს წმინდანის წმინდა ნაწილებთან ერთად სავანეში უნდა შეეკრიბა მონაზონობის მსურველნი. რათა წმინდანის გარდაცვალების შემდეგ დიდი ღვაწლით განწმენდილი ალაგს არ შეწყვეტილიყო წმინდა ლიტურგია, დაცარიელებულ, უპატრონო სავანეს კვლავ ეშმაკები არ დაპატრონებოდნენ, წყალში არ ჩაყრილიყო მრავალწლიანი თავდაუზოგავი შრომა.

მართლაც, იოანეს სხეულის ზელაზნის სავანეში დასვენებისთანავე იწყება საგაძრო მშენებლობა, საფუძველი ეყრება ზელაზნის სახელოვან მონასტერს [10:130]. ეს თავად იოანეს ნება ჩანს, რამეთუ “*შემდგომად მიცვალებისათა ცხოველ არს და აქუს კანნიერებაჲ წინაშე ღმრთისა*“. ამიგომ არის, რომ, მიუხედავად იმისა, იოანეს თავის სიცოცხლეში სავანეში არაფერი უშენებია, ზელაზნის შესახებ წმინდანის ცხოვრების აღმწერელი მაინც თამამად ამბობს: “*სადა-იგი აწ მონასტერი მისი აღშენებულ არს*“-ო [17:201].

2. ზელაზნის მონასტრის სახელწოდების შესახებ.

ზელაზნის სახელწოდების შესახებ მკვლევართა თუ მოგზაურთა ჩანაწერებს XIX ს-ის შუახანებიდან ვხვდებით. ქართული სიწმიდეების მომლოცველი ა. მურავიოვი აღნიშნავდა, რომ “*ზელაზენი*“ იმდენად წარმოსდგება კერპ ზადენის სახელისგან,

რამდენადაც ადგილმდებარეობის დახასიათებისაგან: “Самое слово Зедазен столькоже происходит от бывшего тут кумира Задена, столько и от выражения местности, иби оно означает верх на верхе-[27:256]. აქ ერთი საკითხი აუცილებლად საჭიროებს დაზუსტებას: განა რამდენადაა შესაძლებელი ორი სრულიად განსხვავებული გარემოებიდან ერთ მოცემულ შემთხვევაში ერთი საერთო სახელი იშვას? რბილად რომ ვთქვათ, ძალზედ საეჭვოა, ორივე დასახელებული ცალკე ადგილი გარემოება ერთი ობიექტისათვის ერთბაშად ერთიდაიგივე სახელის მიმცემი აღმოჩნდეს.

ჩანს, ამის გათვალისწინებით, ორიოდე წლის შემდეგ პ. იოსელიანიმა არ გამოორიცხა რა ამ ორი შესაძლებლობიდან არც ერთი, მხოლოდ ერთ-ერთი მათგანი დაუშვა გელაზნისათვის სახელწოდების მიმცემად: “Зедазенским назван или от идола Задена, стоявшего во времена язычество на месте подвигов, или от вершины горы, на которой избрал своё духовное уединение. Зеда зени (zedazeni) значит с Грузинского верх на верх или буквально горе на высоте-[26:64,Sen.1].

დ. ბაქრაძის განმარტებით გელაზენმა სახელი მიიღო წარმართული ღვთაების, ზადენის საკერპესაგან, რომელიც მან ანტიკური ხანის იუპიტერს დაუკავშირა [23:71]. იგივე აზრია გატარებული გამ. “.Кавказ”-ში გელაზნის მონასტრისაში მიღწეულ წერილშიც [24].

ყველა შემოაღნიშნული მოსაზრება ერთად არის წარმოდგენილი ბ. კანდელაკთან. იგი ერთი მხრივ აცხადებს, რომ “სახელწოდება გელაზენი ამ ადგილმა მიიღო თავისი გერასისებური, თანდათან ამალელებული აღნაგობის გამო”; მეორეგან კი აღნიშნავს, რომ “გადმოცემის თანახმად, ამ მთისთვის მიუნიჭებიათ კერპი ზადენის სახელი”. ზადენ-იუპიტერის კერპი აქ მეფე ფარნაჯომს აღუმართავს მტერთან ბრძოლაში დაცემული “დიდი მხედართმთავრისა და მეომრის, გმირთაგმირ” “ზადენის სახელის უკვდავსაყოფად“-ო. აქვე მოცემულია “ზადენიდან“ “გელაზენის“ წარმოშობის ერთგვარი ვერსიაც: როდესაც კერპის თაყვანისაყვამდ სხვადასხვა მხარიდან მცხეთაში მოსული ხალხი კითხულობდა, სად არის ზადენის კერპიო, მათ თურმე მიუთითებდნენ: “იმ მთის მწვერვალს გელაა ზადენიო“. ამ ფრაზას შემოკლებული სახით – გელაზნის სახელწოდებით მოუღწევია ჩვენამდე.³

³სამწუხაროდ, გამოკვლევაში ვარკვევით არაა მითითებული, ვერსიების რომელი ნაწილი მომდინარეობს ხალხური გადმოცემიდან, რომელი არის ადგილი წერილობითი წყაროებიდან და რომელი წარმოადგენს ავტორის მოსაზრებას [5:6-7].

იმის გამო, რომ ივ. ჯავახიშვილმა მთლიანად უარყო მაღენის მთაზე მაღენის კერპის დგომის ნამდვილობა, და საერთოდ, ქართულ წარმართულ პანთეონში მაღენის, როგორც ღვთაების საერთოდ არსებობაც კი, სრულიად გამორიცხა “ზედაზენის” რაიმე კავშირი “ზაღენთან”. მისი აზრით, სახელის “აგებულობა “ზედა-ზენი” უფრო ქვედა-ზენი“-ს და ძირეულად “ზე“-სა და “ზენი“-ს არსებობას გვაგულისხმებინებს, ვიდრე მაღენისას“ [21:150].

სანამ საკითხის შემდგომ გარკვევას შევუდგებოდეთ, ხაზი უნდა გავუსვათ ერთ გარემოებას: ცხადზე ცხადია, ზედაზენის მონასტრის სახელწოდება უშუალოდ უკავშირდება იმ მთის სახელს, რომელზეც იგი აღმოცენდა. ამჯერად საჭიროა, ნათელი მოეფინოს, რა ვითარებაში შეიძლება მინიჭებოდა მას ეს სახელწოდება. თავდაპირველად განვიხილოთ, რამდენად შეიძლება უკავშირდებოდეს სახელწოდება “ზედაზენი“ მთას და მონასტრის ადგილმდებარეობას.

ასეთი დაკავშირება მომდინარეობს თვით სახელწოდების მნიშვნელობის თავისებურ გააზრებასთან. შემოთავაზებული განმარტებით, “ზედაზენი“ სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: “მაღლა და მაღლა“ (верх на верх), ან სხვანაირად “მთაზე სიმაღლეზე“ (горе на высоте). ასეთი შეხედულება უნდა გამოწვეულიყო სახელწოდების ორ ნაწილად (“ზედა-ზენი“) დაშლით, მათი ცალცალკე გააზრებით და მიღებული დასკვნების მექანიკური გაერთიანებით. “ზედა“ ქართულში მართლაც ნიშნავს უფრო მაღლა, ზემოთ მდებარეს (// მდგომარეს). მაგრამ იგივეს ვერ ვიტყვით “ზენი“-ს თაობაზე. სახელის ეს ნაწილი, ცალკე აღებული ამ ფორმით არაფერს გვეუბნება. როგორც ჩანს, იგი გააზრებულ იქნა, როგორც “ზენა“, რაც ძველ ქართულში “ზედას“, “ზემოს“ მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. ასეთ შემთხვევაში გამოდის, რომ ერთი სახელწოდება შედგება ერთმანეთის სინონიმ ორი სიტყვისაგან. მაგრამ ეს ლექსიკური კომპლექსი არ იძლევა მისი აღნიშნული შინაარსით გააზრების საშუალებას. მეტიც, მსგავსი სიტყვა-ნაერთი საერთოდ არ გვხვდება ქართულ ენაში.

ვერ დავეთანხმებით პ. იოსელიანს, რომ ამ გააზრების საფუძველზეა შექმნილი XVIII ს-ის ცნობილ ქართველ მღვდელმთავართა მიერ იოანე ზედაზენელისადმი მიძღვნილი იამბიკოების შემდეგი სტროფებიც:

“*ზედა-ზენისა მთისა სინა-მყოფელსა*“ (ანტონ კათალიკოსი) და “*ზედა-ზენს კიბედ, ზენად ზეცისად იღვამს*“ (ნიკოლოზ თბილელი).⁴

⁴ ნიკოლოზ თბილელის ეს სტრიქონი, როგორც ხალხური ნათქვამი, ნახევრადპერიფრაზული სახით – “ზედაზენი კიბედ ზენად ზეცისა სღვასო“, – მოჰყავს სახელწოდების მთის გერასული მოყვანილობიდან მომდინარეობის დასტურად ბ. კანდელაკს [5:6].

პირველ შემთხვევაში მხოლოდ გელაზნის მთის სინის მთასთან შედარებაა მოცემული, იმ აზრით, რომ გელაზნის მთის სინის დარი მნიშვნელობა წმ. იოანეს მოღვაწეობის შედეგად მიენიჭა. მეორეში კი პოეტური სიტყვათა თამაშით ხატოვნადაა წარმოჩენილი იოანეს მიერ გელაზნის, როგორც კიბედ, ანუ საშუალებად გადაქცევა ღვთის სასუფეველში (“ზენად გეცისად“) შესასვლელად.

მ. საბინინის გამოცემულ ‘საქართველოს სამოთხეში“ ნიკოლოზ თბილელის წმ. იოანეს შესხმაში “გელა-ზენი“ “გელა-ზადენი“-ს სახით არის დაფიქსირებული [14:193]. მაგრამ ეს კიდეც არ არის მთავარი. სახელწოდების ფორმა – “გელაზადენი“ გვხვდება პაგიოგრაფიულ თხზულებებშიც. იოანე ჯვარზე ლოცვის შემდეგ *“აღვიდა მთასა მას მაღალსა, რომელსა [ქრქუან გელაზადენ, საღა-იგი აწ მონასტერი მისი აღშენებულ არს“* [17:201]; მამა იოანემ *“ღღესა ერთსა იხილა აღმოსავლით კერძო მთასა გელა ზადენისასა...“* [13:226]. ორივე შემთხვევაში სხვადასხვა პაგიოგრაფიულ ძეგლში ეს მთა “გელაზადენად“ არის სახელდებული. ამასვე მიუთითებს “ქართლის ცხოვრების“ ჩანართიც: იოვანე *“აღვიდა მთასა გელა ზადენსა“* [22:208]. ეს უკანასკნელი ცნობა შეიძლება გაგებულ იქნას ასევე როგორც “ზადენის მთაზე ასვლა“, ანუ გამორიცხული არაა, “გელა“ არ მოიაზრებოდეს საკუთარი სახელის (მთის სახელწოდების) შემადგენელ ნაწილად, არამედ წინდებულად. თუმცა იგივე ჩანართი იოანეს “გელაზადენელს“ უწოდებს. წყაროში მთის უშუალოდ “ზადენად“ წოდების შემთხვევაც აღინიშნება. ლეონტი მროველის თანახმად, *“ფარნაჯომ აღაშენა ციხე ზადენი, და შექმნა კერპი სახელით ზადენ, და ამართა ზადენს“* [6:29]. ნიშანდობლივია, რომ გელაზნის ციხეს გვიანდელი ამბის გადმოცემისას, მას “გელაზადენად“ მოიხსენებს ასევე ღვთის აღმაშენებლის ისტორიკოსი: *“მოსება კამი ღმერთმან მეფესა ღვთის და წარულო კურიკეს ციხე გელაზადენი“* [15:326].

შეიძლება დავასკვნათ, რომ მთის ძველი სახელწოდება ყოფილა არა “გელაზენი“, არამედ “გელაზადენი“, (ან “ზადენი“), რომელიც მას ასურელი მამების ზედ ასვლამდე რქმევია. “გელაზენი“ კი უდავოდ “გელაზადენის“ გვიანდელი შემოკლებული ფორმაა.

აღსანიშნავია, რომ წმ. იოანე “ცხოვრება“, რომელიც მის “გელაზადენს“ ასვლას მიგვითითებს, სათაურშივე იოანეს “გელაძენელს“ უწოდებს, ისევე როგორც მისი “ცხოვრების“ სხვა ორი რედაქცია. თუმცა წმ. იოანე “გელაზადენელად“ არის წოდებული ჯუანშერთან: *“მისვე ფარსმნის-მე მოვიდა იოვანე შუამდინართ, რომელსა ეწოდა გელაზადენელი“* [22:207]. იქვე ჩანართში ასურელ მამათა ჩამონათვალის იწყება “იოვანე გელაზადენელის“ ხსენებით.

“ზეღაძნელი“, “ზეღაძენი“ უფრო გვიანდელი ფორმები ჩანს. ასეთი სახითაა ეს სახელები დაფიქსირებული ვახუშტის ბატონიშვილთანაც: “*ციხე ზეღაძნისა*“, “*მთა ზეღაძენი*“, “*იოანე ზეღაძნელი*“ და ა. შ. მიუხედავად ამისა, ვახუშტიმ არათუ შესანიშნავად უწყის მთის ძველი სახელი, განმარტავს კიდევ ამ სახელის წოდების გარემოებასაც: “*ამ მთის თხემსა ზეღა... აღაშენა ციხე დ’ მეფემან ფარნაჯომ და აღმართა მუნ კერპი ზადენი, და ამითი ეწოდა მთასა ამას ზეღაზადენი*“. ამასთან ერთად, ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა იქვე აშიაზე მინაწერი: “*ზეღაზადენისათვის, რომელსა აწ უწოდებენ ზეღაძენს*“ [4:535].

მაშასადამე, მთის სახელწოდება ზეღაზადენი (ზადენი) მართლაც უშუალოდ კერპის სახელიდან მომდინარეობს. აქედან გამომდინარე, ვერ გავიზიარებთ ივ. ჯავახიშვილის მეტისმეტად სკეპტიკურ დამოკიდებულებას ქართულ წარმართულ პანთეონში ზადენის ღვთაების არსებობის შესახებ.

ზეღაზნის მთაზე ზადენის კერპის არსებობა არაერთი წყაროთი დასტურდება. იოანე ზეღაზნელის “ცხოვრების“ ორი რედაქცია აქ წარმართობის ხანაში მხოლოდ საკერპოს არსებობას ადასტურებს კერპის სახელის მიუთითებლად. სამაგიეროდ, მის სახელს გვამცნობს შიოს “ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქცია: ზეღაზენზე “*უწინარეს კერპიცა იგი ბილწისა ზადენისა მღვთობარე ყოფილ არს*“ [13:226]. როგორც ითქვა, ზადენის კერპი აქ აღუმართავს ქართლის მეოთხე მეფე ფარნაჯომს ძვ. წ. II ს-ის მიწურულს, რომელსაც ამ სტრატეგიულ ადგილას ამავე სახელწოდების ციხეც აუგია. ამის თაობაზე გადმოგვცემს “მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ [11:82]⁵ და ლეონტი მროველი [6:29]. ამ წყაროებზე დაყრდნობით მოგვითხრობს ვახუშტი: “*ამ მთის თხემსა ზეღა, მჭურეგელი არაგვსა მუხრანისა, ხერკისა, მცხეთისა და გფილისისა, აღაშენა ციხე დ’ მეფემან ფარნაჯომ და აღმართა მუნ კერპი ზადენი*“ [4:535].

წყაროებში ზადენი და არმაზი ერთად მოიხსენიებიან როგორც ქართლის უმნიშვნელოვანესი ღვთაებანი: “*მამანი ჩუენნი... სათნო ეყენენ კერპთა, უფროჲს ხოლო ორთა მათ შეჩუენებულთა – არმაზს და ზადენს*“ [11:158]; “*ღმერთნი ღიდნი, სოფლის მპყრობელნი, მშისა მომფენელნი, წუმისა მომცემელნი და ქუეყნისა ნაშობთა გამომზრდელნი ღმერთნი ქართლისანი, არმაზ და ზადენ...*“ [6:106]. ზადენის სახელს უკავშირდება ქართლში მთის, ციხისა და მონასტრის ამკაჲინდელი სახელწოდებანი “ზეღაზენის“ სახით. არსებულა სოფ.

⁵ აქ მთის სახელი მითებული არ არის, თუმცა აქაც რომ ნამდვილად ზეღაზნის მთა იგულისხმება, საეჭვო ვერ იქნება.

ზადენ-გორა მესხეთში, სადაც შეჩერებულა საქადაგებლად ანდრია პირველწოდებულ: *“ვითარცა შთავლთ ხევი თძრახისა და მოვიდა საბღუართა სამცხისათა, დაივანა სოფელსა, რომელსა ეწოდების ზადენ-გორა“* (აქ მოციქულს უხილაეს კაცნი კერპთა მსხვერპლშემწირველნი [ნ:39]). იგივე ზადენი ახალციხის თემის სოფლადაა მოხსენიებული „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ ღავთარშიც“ (იმ დროს ის ოცკომლიანი სოფელი ყოფილა [3:173]). ამ ზადენს ახსენებს მესხური ხალხური ლექსი – *“ოჯორჯღელი ხუცესი“*:

*“მე ოჯორჯღელი ხუცესი ჭალას ვიყავ
მიმავალი,
ჭორაგს ჭან მგლებს გარვეყარე, ღამიბნელდა
ორივ თვალი,
ზადენს ყელი გარღაუგდე, იცით, რომ სულ არ
მაქეს ბრალი,
ხელი ვჰკარ ქვას, აქ გავექევედე, მოვეკედი,
გარღვიხადე ვალი.“*[20:271]

ზადენის ღვთაების არსებობის უარსაყოფად ბევრს არაფერს არ ნიშნავს ის, რომ მას სხვა რამდენიმე ღვთაების გვერდით *“ეფთჳმე მთაწმიდელი არ იხსენიებს და არც ხალხურმა რწმენამ იცის რამე ზადენის შესახებ“* და, რომ ის არც ადამიანთა საკუთარ და საგვარეულო სახელებში არ გვხვდება [21:150]. სამაგიეროდ, ეფთჳმე ახსენებს არმაზს, მაგრამ მეცნიერისთვის ამას ხელი არ შეუშლია, ღვთაება არმაზიც (ისევე როგორც სხვა დანარჩენი ღვთაებანი) ამოეშალა ქართული წარმართობის ისტორიიდან [იხ.21:138-151]).

ქრისტიანობის გამარჯვების დღიდან ახალი რელიგია ნელ-ნელა ეუფლებოდა ადამიანის სულიერ სფეროს, სულ უფრო და უფრო იჭრებოდა მის ყოველდღიურობაში, ცდილობდა რა წარემართა ყოფიერების ყველა სფეროც. თანდათან *“ქრისტიანდებოდა“* ქართველი კაცის ცნობიერება, ერში მკვიდრდებოდა ზოგად ქრისტიანული ღირებულებანი და მსოფლადქმა. ამ პროცესს ძველი წარმართული გრადიციის აღკვეთასთან ერთად თან ახლდა ეთნომეხსიერებაში მაშინდელ ღვთაებებთან დაკავშირებული ხსოვნის გაფერმკრთალებაც. ეკლესიის ძალისხმევით, ერთ დროს სათაყვანებელი ღვთაებანი ჯერ ბოროტ სულთა განსახიერებად იქცნენ, შემდეგ კი თანდათან დაფიწყებასაც მიეცნენ. *“ხალხური რწმენიდან“* ყველაფერი, რაც კი ეკლესიურ სწავლებას არ შეესაბამებოდა, გამუდმებით იღვენებოდა (ბუნებრივია, ამ პროცესის გემოქმედება ყველაზე მეტად ქვეყნის ბარმა განიცადა და კონსერვატიულად განწყობილ მთას ნაკლებად შეეხო). ხანგრძლივი

ქრისტიანიზაციის განმავლობაში და ქრისტიანული ეკლესიის ტრიუმფის პირობებში, გასაკვირი არაა, ძველი ღვთაებანი ხალხურ რწმენაში ნაკლებად რომ შემორჩა, ან ადამიანთა გვიანდელ გვარსახელებშიც რომ დიდად ვერ აისახა. სხვათა შორის, ამ მხრივ, გამონაკლისია მამაკაცის საკუთარ სახელი – არმაზი, ისიც გვიანდელი წიგნიერი გმით ჩანს გაცოცხლებული. უძველეს ხანაში პიროვნულ საკუთარ სახელთა შორის კი მის არსებობაში ძნელია ეჭვი შევიგანოთ: ლეონტიო *“ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა”* [6:25], ასევე ქართლის მეცამეტე მეფეს რქმევია არმაზელ [6:45].⁶

დაეუბრუნდეთ ზელაზნის მთის სახელწოდების საკითხს. თუ მისი უფრო ძველი სახელი ზელაზაღენია, რაშიც უკვე ღაერწმუნდით, ეს ნიშნავს, შესაბამისად, ივარაუდება *“ქველა ზაღენის”* არსებობა და არა *„ქველა-ზენისა“*. ქველა ზაღენი კი ყოველგვარი ლოგიკით ზელა ზაღენის ქვევით, ქველა მხარეს უნდა ვეძიოთ. აქ არ შეიძლება, არ გაგვახსენდეს იოანეს მოწაფის, თათას მიერ ზელაზნის მთის ძირას მონასტრის დაარსების ამბავი. ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებში ამ მონასტრის სახელი მოხსენიებული არ არის, ან უბრალოდ, *“თათას მონასტრად“* იწოდება [13:228]. მაგრამ ეცყობა, სწორედ მას უნდა რქმეოდა ქვემო ზაღენი [28:105]. ზელაზნის მონასტრის წინამძღვართა ჩამონათვალში ამა ვაჰმანის ხსენებას თან სდევს ცნობა: *“რომელმან ვბასა მისელასა მისსა კამის შესწირა ქუემომეღანით შინამღე“* [12:73-74]. ორ სხვა ხელნაწერში *“ქუემომეღანის“* ნაცვლად ვკითხულობთ *“ქვემო ზაღენს“*. რაც შეეხება *“ქუემომეღანს“*, საფიქრებელია, გადამწერს სურდა დაეწერა *“ქუემომეღაზნით შინამღე“* და წერისას ასო *“ზ“* გამორჩენია (ეცყობა, მის დროს *“ქვემო ზაღენი“* უკვე აღარ არსებობდა). მაგრამ უფრო სწორი ფორმა, უდავოდ, *“ქვემო ზაღენია“*.

მაშასადამე, არსებობდა ზელა ზაღენიც – წმ. იოანეს დაარსებული საგანე ზელაზნის (ზელაზაღენის//ზაღენის) მთის თავზე და ქვემო ზაღენიც – ამავე მთის ძირს თათას აშენებული მონასტერი.

გასარკვევი ღაგერჩა მონასტრისადმი სახელის მიმცემი მთის სახელწოდების ცვალებადობის თანმიმდევრობისა და ამის განმაპირობებელი მიზეზების საკითხი. როგორც ვნახეთ, ზელაზნამღე მას ზელაზაღენი ან, უბრალოდ, ზაღენი უნდა რქმეოდა. მაინც რომელია ამ ორს შორის უფრო მუსტი სახელწოდება? იქნებ მთა იმავედროულად ზაღენადაც იწოდებოდა და ზელა ზაღენადაც? ვახუშტის მიხედვით, *“მეფემან ფარნაჯომ აღმართა მუნ კერპი ზაღენი, და ამითი ეწოდა მთასა ამას ზელაზაღენი“* [4:535]. მაგრამ თუ მთას კერპის აღმართვის შედეგად ზელაზაღენი ეწოდა, ჯერ კიდევ იოანეს ამ მთაზე დამკვიდრებამღე უნდა არსებულებოდა *“ქველა (ქვემო) ზაღენიც“*, რაც თათას მიერ *“ქვემო ზაღენის“* მონასტრის აგებამღე

⁶ მეფე არმაზელს *“მოქცევაჲ ქართლისაჲთ“* ამაზაერ შეესაბამება [11:82].

ნაკლებ სარწმუნო ჩანს. უფრო გუსტი ჩანს ლეონტის ცნობა, რომ ფარნაჯომმა *“აღაშენა ციხე, და შექმნა კერპი სახელით ზადენ, ამართა ზადენს”* [6:29].

ორივე ამ მონაცემის გათვალისწინებით, მთაზე ზადენის კერპისა წამომართვის შემდეგ უნდა დაკავშირებოდა ამ მთის სახელწოდება ღვთაების სახელს და ეს უნდა ყოფილიყო *“ზადენი”* და არა *“ზელაზადენი”* (ზადენის ღვთაებას უნდა მიეცა სახელი აქვე აგებული ციხისთვისაც). ამის ანალოგია იძებნება ლეონტის ცნობაში არმაზის კერპის დაღმის შესახებ: *ფარნაჯომმა “ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზელა ქართლისათა, და მიერთებან ეწოდა არმაზი კერპისა მისთვის”* [6:25]. ეს „ქართლი“ მცხეთასთან მტკვრის გადაღმა წამომართული მთაა *“და ვიდრე აღმართებამდე მუნ-ზელა კერპი არმაზისი ერქუა მათასა მას ქართლთა”* [6:8].

ამრიგად, როგორც ქართლის მთას მაზე არმაზის კერპის დაღმის შედეგად ეწოდა არმაზი, მუსტად ასევე, ზადენის კერპის მეორე მთაზე აღმართვით უნდა წოდებოდა ამ მთას ზადენი. მაგრამ თუ არმაზის მთის უძველესი სახელი ქართლის მთაა, რა უნდა რქმეოდა ზადენის მთას სანამ ფარნაჯომი ზელ კერპს დაღვამდა და ციხეს ააშენებდა? ზადენის კერპის ამართვით *“ეწოდა მთასა ამას ზელაზადენი”* აღნიშნავს ვახუშტი კუხეთის მთის შესახებ საუბრისას. ბატონიშვილი ამ ერთი მთის ორი სხვადასხვა სახელის თაობაზე მიუთითებს: *“მთა ესე კუხეთის ანუ ზელაძნისა”* [4:536]. სხვაგან *“ზელაძენთან”* შედარებით *“კუხეთის”* სიძველეზედაც არის მითითება: *“მთა კუხეთისა ანუ აწ ზელაძნისა”* [4:525].

სახელწოდება *“ზელაზნის”* წარმოშობა-განვითარების ხაზი ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: მცხეთის თავზე, არაგვს გაღმა, კუხეთის მთაზე ფარნაჯომ მეფეს აღუმართავს ქართველთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ღვთაების, ზადენის კერპი და აუგია ციხე. ამის შემდეგ კუხეთის მთას ხალხში კერპის სახელი – ზადენი ეწოდა (თუმცა მას ძველი სახელი ბოლომდე არ დაუკარგავს). ზადენის მთაზე წმ. იოანეს დამკვიდრებისა და მთის ძირას თათას მიერ მონასტრის დაარსების შედეგად, იოანეს საფანეს ზელა ზადენი ეწოდა (შესაბამისად, თათას მონასტერს ქვემო ზადენი), ქვემო ზადენის საპირისპიროდ და მისგან განსასხვავებლად, აქედან გამომდინარე, წმ. იოანეს – ზელაზადენელი. დროთა განმავლობაში ეს სახელწოდება შეიკუმშა, გამარტივდა და მივიღეთ ზელაზენი (სხვანაირად ზელაძენი). ეს სახელი შემდეგ უკუგზით მონასტრიდან მთას დაუბრუნდა. საბოლოოდ, ზელაზნის სახელწოდებით არებობს დღეს მთა და მის თავზე მოქმედი ცნობილი მონასტერი. მათი სახელწოდების ძირი კი წარმართული ღვთაების ზადენის სახელიდან მომდინარეობს.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. აბულაძე ილ. *ასურელ მოღვაწეთა წიგნთა ძველი რედაქციები*, თბ. 1955.
2. ანტონ ბაგრატიონი, *წყობილსიგველობა*, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივ. ლოლაშვილმა, თბ. 1980.
3. *გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი*, ს. ჯიქიას გამოც., წ. III, თბ. 1958.
4. ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, ქც. IV, თბ. 1973.
5. კანდელაკი ბ. *მეღამენი*, თბ. 1959.
6. ლეონტი მროველი, *ცხოვრება მეფეთა*, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ, თბ. 1955.
7. მენაბდე ლ. *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, ტ. I, ნაკვ. 1, თბ. 1962.
8. მერკვილაძე დ. *ასურელი მამები (VI ს-ის სირიელი სასულიერო მოღვაწენი ქართლში)*, I, თბ. 2006.
9. მერკვილაძე დ. *ასურელი მამები და მეუღაბნეობა*, თბ. 2005.
10. მერკვილაძე დ. *საგაძრო მშენებლობის დასაწყისი მეღამენისა და შიომღვიმის მონასტრებში*, “ამირანი”, XVII-XVIII, 2007.
11. *მოქცევაჲ ქართლისაჲ*, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., წ. I, თბ. 1964.
12. ქორდანიი თ. *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა*, ტ. I, ტფ. 1892.
13. *ცხოვრება და საკრულლებანი წმიდისა და ნეგარისა შიოსნი*, საქართველოს სამოთხე, ს-პეტ. 1882.
14. *ცხოვრება იოანე მეღამენელისა*, მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, ს-პეტ. 1882.
15. *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი*, ქართლის ცხოვრება, I, თბ. 1955.
16. *ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ იოვანე მეღამენელისაჲ*, ძველი ქართული აგიოგრაფიული..., წ. I, თბ. 1964.
17. *ცხოვრებაჲ იოვანე მეღამენელისაჲ*, ძველი ქართული აგიოგრაფიული..., წ. I, თბ. 1964.
18. *ცხოვრებაჲ ნეგარისა მამისა ჩუენისა საბაჲსი*, მამათა ცხოვრებანი, ვ. იმნაიშვილის გამოც. თბ. 2006.
19. *ცხოვრებაჲ შიოჲსი და ევაგრესი*, ძველი ქართული აგიოგრაფიული..., წ. I, თბ. 1964.
20. ‘ძველი საქართველო’, III, 1913-1914.
21. ჯავახიშვილი ივ. *ქართველი ერის ისტორია*, წ. I, თბ. 1979.

22. ჯუანშერი, *ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა*, ქართლის ცხოვრება, I, თბ. 1955.
23. Бакрадзе Д. *Кавказ в древних памятниках христианства*, Тб. 1875.
24. *Зедазенский монастырь*, 'Кавказ', 1890, №118.
25. Иоселиани П. *Краткая история грузинской церкви*, СПб. 1843.
26. Иоселиани П. *Жизнеописание святых прославляемых православною грузинскою церковью*, Тиф. 1850.
27. Муравьев А. *Грузия и Армения*, ч.1, СПб. 1848.
28. Чубинашвили Г. *Архитектура Кахетии*, Тб. 1956.

David Merkviladze

**From the History of Foundation of Zedazeni Monastery
and about its Name**

Summary

The establisher of Zedazeni monastery is regarded to be Saint John, the leader of Assyrian missionaries, so called Assyrian Fathers, acting in Kartli Kingdom (East Georgia) in the VI century. Saint John, after arriving Mtskheta, spiritual centre of the country, went up on the Zedazeni mount, situated close to the town beyond the Aragvi river. He found the place very suitable and decided to stay there for further activities.

There was standing one of the main paganish idol - Zadeni in the time of Georgian paganism. In present article is rejected the idea, that there still had been pagan worship until coming there Assyrian Fathers. Zadeni idol seems to be crashed down together with Armazi and other idols during the mission activities of Saint Nino and conversion Kartli two centuries before the arriving Assyrian Fathers. By the time of rising on the mount Saint John, called Zedazneli, Zedazeni had been regarded by the hagiographers to be as an uninhabited place without any ways and residence of devils, which were driven out the mount by Saint John's spiritual activities.

Choosing ascetic life, Saint John refused to make any buildings on Zedazeni. But by Saint John's last will he was buried in the place his spiritual activities and at the same time there was begun the construction of memory-church on the Saint's grave and very soon Zedazeni became the famous monastery in Georgia.

The name "Zedazeni" the monastery has taken after the name of Zadazeni mount. Earlier its name seems to be Zadeni, which had been given to the mount from the oldest Georgian paganish deity Zadeni, after the idol was erected on the top of the mount by the king Parnajom. The mount's oldest name before the erection of the idol is to be Kukheti – the name one of the old province in Eastern Georgia.

After establishing a monastery under the mount by one of St. John's pupil - Tata, the monastery was named "Kvemo Zadeni" (Lower Zadeni) to make difference with St. John's monastery located on the top of the mount, which afterwards was named "Zeda Zadeni" (Upper Zadeni).

The name "Zeda Zadeni" afterwards was squeezed, simplified and so finally we received the contemporary name of the monastery and mount - "Zedazeni".